

Radovan Ivančević

PROBLEM PERIODIZACIJE I REGIONALIZACIJE U INTERPRETACIJI HRVATSKIH ZEMALJA U ENCI- KLOPEDIJAMA

SAŽETAK. Na temelju iskustva u radu redakcije Unescove Povijesti kulturnog i znanstvenog razvitka čovječanstva autor razmatra važnost problema regionalizacije Evrope za jugoslavenske zemlje i posebno za Hrvatsku u enciklopedijskim izdanjima. Podsjećajući na to da je specifičnost Hrvatske to što je u povijesti bila na razmeđu civilizacija i sjecištu čak četiriju kulturnih krugova: istok (Bizant) — zapad (preko Italije) i sjever (posredstvom Austrije, srednja Evropa) — jug (Mediteran), autor ističe da je specifičnost hrvatske kulturne baštine pripadnost umjetnosti »granične sredine« (Lj. Karaman), a upravo je stoga često neadekvatno tretirana u prikazima i sintezama enciklopedijskih edicija.

Posebnu opasnost predstavlja uklapanje Hrvatske u tzv. balkanske zemlje (pojam koji ima povijesno opravdanje samo u doba turske okupacije). Autor se zalaže za neutralne geografske pojmove regionalizacije: *jugoistočna Evropa* i *srednjoevropski krug*. U povijesnim pregledima, čak i renomiranih evropskih i svjetskih autora i člancima najpoznatijih enciklopedija, Jugoslavija, a posebno Hrvatska ne samo da nije adekvatno interpretirana nego uopće nije uključena: »na kulturnim kartama Evrope Hrvatska uopće ne postoji, njezina kultura izjednačena je s eskimskom, njenih gradova kao kulturnih žarišta i kulturnih spomenika koji po značenju pripadaju evropskoj kulturnoj baštini uopće nema, ona često »propada« između navedenih kulturnih krugova, umjesto da bude tumačena u svakome od njih«.

Uz spomenute regije, za povijest hrvatske kulture i umjetnosti, naročito u srednjovjekovnom tisućljeću (od VII. do XVI. stoljeća) važno je inzistirati na priznavanju tada kulturnopovijesno najvažnije regije — *Mediterrana*, unutar kojega i hrvatska kulturna baština može biti najadekvatnije valorizirana.

Autor kritizira često zanemarivanje povijesne važnosti mediteranske regije za srednjovjekovnu i renesansnu Evropu, i preferiranje nekih drugih regionalnih podjela, što je najčešće rezultat projiciranja suvremenih političkih podjela u prošlost.

Najsudbonosnija među tim podjelama je podjela na *Istok* i *Zapad*, jer je riječ o nekritičkom prenošenju političko-militarističkog modela druge polovice XX. stoljeća u prošlosti i na područje kulture i umjetnosti, gdje, osim što je metodski neprihvatljiv sa stanovišta humanističke univerzalnosti, ujedno je i neodrživ po povijesnom kriteriju, da su znanost i umjetnost uvijek kompleksne i internacionalne. Autor prognozira da će i nakon rušenja berlinskog zida još veoma dugo trajati taj »zid« Istok — Zapad kao ideološka pregrada u svijesti ljudi. Podsjećajući na povijesnu ulogu francuske Enciklopedije XVIII. st. i njenu intenciju rušenja feudalnih autoriteta (teologija, crkva, svećenstvo, plemstvo) i promoviranja ideja i ideala Trećeg staleža (znanost, čovjekova kreativnost, rad, tehnički napredak, produktivnost obrta, trgovina, promet, građanstvo...), autor upozorava da bi i naša enciklopedijska izdanja trebala imati određenu humanističku, znanstvenu i progresivnu tendenciju (budući da je ideja o objektivnoj interpretaciji utopija). U ovom povijesnom trenutku možda je najvažnije prevladavanje polarizacije i doktrine o Istoku i Zapadu.

Govoreći o stotinama knjiga Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda, koje istu gradu objavljuju na dva pisma i šest (!) različitih jezika narodâ i narodnosti koji žive na tlu Jugoslavije, autor to naziva »promašenom investicijom« i osuđuje kao političku metodu temeljenu na demagogiji (tobožnje ravnopravnosti i najmanjih grupa), s ciljem da se međusobno upoznamo i zbližimo (u čemu se evidentno nije uspjelo), dok istodobno isti Zavod uopće ne ostvaruje svoju znanstvenu i kulturnu misiju i svoju primarnu dužnost u ovom povijesnom trenutku da jugoslavenske narode i kulturnu baštinu na ovom tlu »predstavi Evropi i svijetu«. Autor konkretno predlaže da prva sljedeća edicija J.L.Z. bude *Likovna enciklopedija Jugoslavije prevedena na engleski*. Ignoriranje naše kulturne baštine ili njeno prisvajanje od susjednih zemalja (Italije, Austrije, Mađarske...) rezultat je činjenice da u sveučilišnim i nacionalnim bibliotekama, bibliotekama znanstvenih instituta, velikih izdavačkih kuća itd. nema naših enciklopedijskih izdanja (jer

su na našem jeziku neupotrebljiva) pa se autori koji pišu o nama nužno moraju služiti drugim enciklopedijama, pisanim na nekom od svjetskih jezika, a time naša prošlost i kulturna baština, kao i znanost nužno mora biti neadekvatno i nesuvremeno prikazana, jer autori ne mogu poznavati našu suvremenu znanstvenu literaturu, novija otkrića i moderne interpretacije također zbog *jezične barijere*. Dok bi se Likovna enciklopedija Jugoslavije (uz lako i brzo provedivo sažimanje) mogla prevesti i objaviti na engleskom odmah, sljedeću bi kao prioritetan kulturni zadatak — s nešto više redukcije i korektura — trebalo objaviti *Enciklopediju Jugoslavije na engleskom*. Dalje objavljivanje enciklopedijskih izdanja za domaće tržište, umjesto za inozemstvo — gdje bismo trebali prvenstveno *poklanjati* knjige velikim i poznatim bibliotekama i pojedinim znanstvenicima — autor ocjenjuje nefunkcionalnim trošenjem materijalnih sredstava znanosti i kulture i luksuzom s obzirom na primame kulturne zadatke koje bi u ovome povijesnom trenutku morao izvršiti Jugoslavenski leksikografski zavod u Zagrebu.

Govorit ću na temelju poznavanja brojnih enciklopedijskih izdanja objavljenih na engleskom, njemačkom, talijanskom i francuskom jeziku, kojima se služim posljednjih tridesetak godina, zatim na temelju iskustva u radu na nekim enciklopedijskim projektima u posljednjih desetak godina, a ponajviše u redakciji JLZ za jugoslavenske priloge i priloge iz Jugoslavije u Unescovoj Povijesti kulturnog i znanstvenog razvitka čovječanstva, gdje sam redaktor IV. sveska, odnosno razdoblja od 600. do 1492. godine.

Za povijest hrvatske kulture i umjetnosti način regionalizacije i periodizacije primijenjen u svjetskim enciklopedijskim izdanjima često postaje pitanje "biti ili ne biti". U određenim regionalnim podjelama Evrope (istok—zapad, sjever—jug, srednja Evropa—Mediteran) Hrvatska — zbog svog položaja na "razmeđu" — često naprosto nije uopće zastupljena, jer pisci jedne regije smatraju da pripada drugoj i obratno. Tako da, lako bi se mogla i trebala pojaviti u dvije (ili četiri) regije, na kraju ne biva ni u jednoj. Što se pak periodizacije evropske kulturne povijesti tiče i tu se unutar nekih konvencionalnih shema prirodni tok razvoja hrvatske kulture i umjetnosti nasilno cijepa (naročito dramatično između XV. i XVI. stoljeća, na primjer) i tako onemogućuje logičan i dosljedan način interpretacije kulturne baštine Hrvatske i njene valorizacije.

»NEPRISUTNI« — PROBLEMI REGIONALIZACIJE

I. Način regionalizacije Evrope u enciklopedijskim izdanjima može na prvi pogled izgledati sporednim, formalnim i nevažnim aspektom obrade koje povijesne teme, ali u stvari to je strukturalno pitanje i za sredinu, u kojoj je regionalna pripadnost važna, može postati ključnim problemom i sudbinskim faktorom interpretacije i valorizacije teme. Za hrvatsku kulturnu povijest i povijest umjetnosti u Hrvatskoj *regionalizacija je ne samo ključni problem nego i ključ problema*, jer je jedna od temeljnih značajki hrvatske kulturne i umjetničke baštine, pripadnost raznim regijama, *regionalni pluralizam*.

Ako način regionalizacije unutar koje treba svrstati i interpretirati hrvatsku kulturnu i umjetničku baštinu nije adekvatan povijesnom realitetu ovih krajeva, može se dogoditi da slika o našoj prošlosti bude ili plošna i jednostrana, uključivanjem samo u jednu od nekoliko regija u kojima participiramo ili što je gore, ali češći slučaj, da hrvatska kulturna baština uopće ne bude uključena u povijest, da naprosto »propadne« između dviju, odnosno četiriju regija, što se ovdje susreću i prepliću.

Prvi slučaj — plošan i jednostran prikaz — najčešće je u vezi s takozvanim balkanskim zemljama u koje nas ponekad pokušavaju uklopiti (što nikako nije moguće »bez ostatka«), a drugi se javlja pri regionalnoj podjeli na Istočnu i Zapadnu Evropu, kad nas ne obrađuju u Istočnoj, jer misle da pripadamo Zapadnoj, a izostavljaju u Zapadnoj, jer smatraju da smo Istočna Evropa. Pokušajmo sistematizirati različite pristupe povijesnoj i kulturnoj regionalizaciji Evrope. Ali, napominjem da to nije akademska rasprava, nego da su se podjele na kulturne makroregije koje ću navesti, sve odreda javljale tijekom rada na spomenutom Unescovu ili nekim drugim povijesnim i enciklopedijskim projektima. O svim tim aspektima kulturne regionalizacije Evrope napisao sam niz priloga, prijed-

loga i studija različitim redakcijama u zemlji i inozemstvu i sve to zajedno jedan je podebeo fascikl.

II. Upravo ove godine doživljava bitnu transformaciju podjela na dvije regije koja je bila temeljna i najtvrdokornija u posljednjoj polovici stoljeća, a nekima se činila najčvršćom i najtrajnijom: podjela na ISTOČNU I ZAPADNU EVROPU. Točno prije godinu dana, na sastanku redakcija VI. i VII. sveska (XIX. i XX. stoljeća) Unescove Povijesti kulturnoga i znanstvenog razvitka čovječanstva, na Brijunima (rujan 1989), došao sam u otvoreni sukob s internacionalnom redakcijom eksperata, jer sam tvrdio da njihova maketa, odnosno projekt po kojem se znanost i kultura Evrope u XX. stoljeću obrađuje odvojeno, kao u dvije knjige, u sekvencama »Istočna« i »Zapadna« Evropa, predstavlja preuzimanje modela političko-militarističke podjele Evrope i da je u suprotnosti i s *intencijama* povijesne interpretacije i sa *stvarnošću* kulturne povijesti. Takvo pasivno imitiranje ili aktivno dodvoravanje političkoj ideologiji smatrao sam sramotnim i nedostojnim znanosti, koja je inače uvijek u povijesti svojim spoznajama prethodila političkim idejama i strujanjima.

III. Najpoznatiji primjer prioriteta znanosti nad politikom, a zbog dvjestogodišnjice i najaktualniji, jest odnos francuske *ENCIKLOPEDIJE* i francuske *REVOLUCIJE*. Najprije su u Enciklopediji načete neke tabu teme i srušeni neki dotadašnji autoriteti, supstituirana teologija filozofijom, religija znanošću, potisnute plemićko-rojalističke teme, a uzdignut ljudski rad, obrti, invencije, produktivnost i kreativnost čovjekova duha na pijedestal na kojem je nekoć stajala vojna i materijalna moć ili genetska vrijednost »plemenita« roda. Nova valorizacija »Trećeg staleža« kao nosioca Rada i Proizvodnje bila je naročito sugestivno provedena kroz *ilustrativni* dio Enciklopedije: stotine bakroreza posvećene su alatima, zanatima i metodama rada i apsolutno su dominantne u vizualnom dijelu knjige, potiskujući sve ostale sadržaje. Treba to naglasiti stoga što se često vizualna komponenta enciklopedija zanemaruje ili podcjenjuje, pa i problem našeg »nepostojanja« prije svega i najuvjerljivije se izražava u grafičkim priložima: što je uvjerljivije od »očitog« dokaza da nismo uopće postojali u IX. ili XI. ili XIII. stoljeću, nego kada na karti tih stoljeća ne samo što ne piše Croati ili Croatia, nego nema ni jednoga grada, ni jednog spomenika na tlu Hrvatske, dok su svi ostali narodi imenovani, a sve ostale evropske zemlje gusto ispunjene gradovima i spomenicima? Ali, vratimo se francuskoj Enciklopediji. Vidjeli smo da ona nije registrirala stanje, nego je svojim programom i načinom dala određenu *novu interpretaciju* stvarnosti i života i time podržala pa i inicirala određena društvena kretanja i tendencije. Nakon obrata u dotadašnjim konvencijama mišljenja, nakon rušenja i podrivanja feudalnih autoriteta u riječi i slici Enciklopedije, građanska je Revolucija ove široko rasprostranjene teze (s obzirom na broj kupaca i korisnika Enciklopedije) provela u praksi.

IV. Budući da je nemoguće napisati objektivno povijest, bolje je svjesno odabrati CILJ INTERPRETACIJE, nego živjeti naivno u zabludi da pišemo apsolutnu, nepristranu povijest. To još nije nitko nikada napisao, otkada postoji povijest. Tako i redakcija današnje Povijesti kulturnoga i znanstvenog razvitka čovječanstva Unesca mora imati jasnu koncepciju cilja. Npr. želimo li doista jedinstvenu Evropu kao miroljubivu, kreativnu ljudsku zajednicu aktivne međusobne suradnje? Onda s tom intencijom treba odabrati građu, sastavljati cjeline i pisati tekstove, tako slikom interpretirati. Postavio sam članovima redakcije pitanje: tko može napisati povijest avangardne evropske umjetnosti početkom XX. stoljeća, ako je Evropa podijeljena u dva sveska po kriteriju Istok—Zapad. Da govori samo o zapadnoevropskim pokretima i umjetnicima, izostavljajući rusku avangardu (suprematizam, Maljevič, Tatlin, rejonizam itd.)? Ili o Picas-

su u Parizu bez Djagiljeva ili Stravinskog, odnosno o Bauhausu u Dessau bez Mađara i Rusa? A da ne govorimo kako bi prihvaćanjem predložene sheme »Istočna—Zapadna« Evropa komično izgledala povijest Berlina između dva rata, kao prvorazrednog kulturnog žarišta, kada bi Istočni Berlin bio obrađen u jednoj, a Zapadni u drugoj knjizi...? Nisam se smatrao, niti se sada smatram prorokom, nego sam racionalno i objektivno kao historičar ustvrdio da će takva knjiga biti mrtvorodenče kad izađe, jer će do tada čak i političari (!) /koji uvijek posljednji shvate/ nadvladati te barijere. Ali, zaključio sam, ako se i fizički sruši berlinski zid još će neizmjereno dugo trajati njegov odraz kao nepremostiva pregrada u ljudskoj svijesti. Bit će potrebno još enormno intelektualnih i duhovnih napora da bi se uklonio i do temelja razorio sindrom »berlinskog zida« u ljudskom mozgu, koji se očituje u polarizaciji pojmova i klasifikaciji svih podataka u antitetičke pretince Istok—Zapad. Ma kako politički ujedinjena 1992, Evropa će još dugo biti odvojena u ljudskim glavama »željeznom zavjesom« na Istočnu i Zapadnu. Nije prošla ni godina dana, a moja se hipoteza o rušenju zida pretvorila u stvarnost. Danas, nakon rušenja berlinskog zida, pa i formalnog ujedinjenja dviju Njemački mogu samo ponoviti skepsu koju sam tada izrazio u vezi s duhovnim pregradama. Žalosan je da su čak i brojni istaknuti intelektualci preuzeli podanički i nekritički taj ideološko-militaristički model podjele Evrope, kao model svijesti o njoj, iako je upravo povijest znanosti, kulture i umjetnosti područje na kojem ga je najlakše negirati. Naravno, mogli bismo podjelu Evrope na Istočnu i Zapadnu interpretirati i objektivno geografski ili po povijesnim kriterijima, ali su ti pojmovi postali simboli i u svijesti suvremenika su toliko opterećeni i zasićeni ideološko-političkim (dakle razdvajajućim) umjesto humanističko-kulturološkim (povezujućim) konotacijama, da je isprazna vjera ili svjesna prevara podržavati ih i dalje, a govoriti da smo humanisti. Kao što u doba pisanja francuske Enciklopedije Treći stalež nije bio priznat ravnopravnim a kamoli vodećim, ali ga je Enciklopedija svojom interpretacijom uzdigla i ponudila jednu drugačiju viziju svijeta od dotadašnje, tako mi moramo biti svjesni da Jedinstvena Evropa ne postoji, nego je samo naš projekt za budućnost. A kada (ako) se administrativno i ujedini, trebat će neizmjereno vremena i napora dok se ne prevladaju bivše i sadašnje granice u svijesti i pregrade u duhu. Jedinstvena Evropa je samo naša duhovna INTENCIJA, naš humanistički i kulturološki PROJEKT, naša kreativna VIZIJA i u skladu s time trebalo bi svjesno projektirati enciklopediju danas, tom cilju usmjeriti interpretaciju.

V. Drugi par evropskih makroregija, po geografskom kriteriju, jest podjela SJEVER—JUG. I ova podjela na prvi pogled izgleda objektivno, rekli bismo topografsko-klimatski utemeljena, kao što pokriva određene objektivne kulturnopovijesne sadržaje, te se može znanstveno interpretirati odnos sjevernoga i južnog evropskog kulturnoga kruga, jednako kao i istočnoga i zapadnoga. Ta dva kulturna kruga, sjeverni i južni, također se sastaju i na našem tlu, u Hrvatskoj, u varijanti poznatoga para: *srednjoevropska—mediteranska kultura*. Ali u povijesnim interpretacijama, ni ovaj par kategorija nije imun od ideološke konotacije i političke privage. Njihovo se antagonističko suprotstavljanje može pratiti i u znanstvenoj literaturi, a paradigmatično se iskazuje u odnosu naših zapadnih susjeda, Austrijanaca (i Nijemaca) s jedne i Talijana s druge strane. Polazeći redovito od objektivnih geopolitičkih premisa, pobornici važnosti tih dviju kulturnih regija često se oslanjaju na etničke konstante dvaju naroda, pa umjesto da istražuju dinamičke procese i otkrivaju povijesne istine, ponekad završavaju i u rasističkim ideologijama polarizacije *germanskoga* i *romanskog* duha. Na rubu je komičnog, na primjer, kako Talijani izbjegavaju istraživanje i zanemaruju publiciranje svojih vlastitih gotičkih spomenika (jer ih smatraju *germanskima* po duhu, gotovo kao

neku »neprijateljsku« djelatnost u vlastitoj Domovini), a po istom naivno nacionalističkom ili ozbiljno rasističkom kriteriju austrijski znanstvenici, naprotiv, brinu o njima. Svaku kvalitetniju pojavu u gotičkoj umjetnosti, kao na primjer Giottovo slikarstvo, talijanski autori žele pod svaku cijenu izvući iz tog "tuđinskog" okružja, pa se izmišlja kako Giotto nije gotičar, nego "protorenesansni" majstor, iako je u njegovu slučaju riječ o najčišćem gotičkom humanizmu adekvatnom onome na skulpturama francuskih katedrala, u poeziji Franje Asiškog ili u Danteovu "ljubavnom romanu" Vita nuova itd.

VI. Odavno je lansirana sintagma, da je Jugoslavija »mala zemlja među svjetovima«, ali ako se preciznije razmotri kulturna povijest ovih krajeva, definicija zemlje i naroda na RAZMEĐU civilizacijskih i kulturnih regija, više odgovara Hrvatskoj, nego Jugoslaviji u cjelini. Tijekom srednjovjekovnog tisućljeća u Sloveniji dominira utjecaj srednjoevropskoga kulturnog kruga, a u Makedoniji i Srbiji bizantskoga. Samo u Hrvatskoj susreću se i ukrštavaju — intenzitetom koji se ne može zanemariti — sva četiri spomenuta kulturna kruga. Ako ih ne definiramo geografski objektivno, ni politički ideologizirano, nego znanstveno i povijesno realno, onda ta četiri kruga treba imenovati — za tisućljetno razdoblje srednjovjekovlja o kojem ponajprije govorimo — kao *zapadni evropski* (preko sjeverne Italije) i *istočni bizantski* (posredstvom Dubrovnika), sjeverni, *srednjoevropski* (povezan sa Slovenijom i Austrijom), te južni, *mediteranski* koji se ostvaruje jadranskim pomorskim vezama.

VII. Hrvatska je, dakle, povijesno gledano zemlja *na razmeđu kultura i civilizacija*. Preko njezina teritorija ili na njegovu rubu bile su povučene granice između Zapadnog i Istočnog Rimskog Carstva (IV. st.), između Franaka i Bizanta (IX. st.), između zapadne i istočne crkve (XI. st.), između islama i kršćanstva (XV—XIX. st.). Međutim, da bismo se razumjeli, potrebno je da precizno definiramo pojam međa, granica. Kao kulturnopovijesni realitet, granica se ne može interpretirati ni pojmiti bez pomoći dijalektike i jednog od njenih temeljnih pojmova *jedinstva suprotnosti*. Granica nije samo linija razdvajanja, nego i PROSTOR SUSRETA. Granica je područje komunikacije, prožimanja i razmjene između dviju teritorijalno-političkih jedinica dvaju društvenih sustava ili kulturnih krugova. Ovo drugo, komunikacijsko svojstvo granice možda je i važnije od onog prvog, diferencijacijskog značenja. (Kada su u oba granična sustava za razumijevanje povijesti sustava totalitaristički režimi koji dokidaju svaku direktnu vezu među susjednim zemljama i jedni o drugima objavljuju isključivo politizirane i ideologizirane, lažne informacije, jedini privilegirani, koji mogu vidjeti te susjede "uživo", steći o njima realan pojam i izmijeniti s njima u neposrednom ljudskom kontaktu koju psovku jesu — graničari.) Ta dijalektička granična pozicija susreta svjetova i civilizacija odredila je i sudbinu i karakter hrvatske kulture. A kad smo se već okupili zbog leksikografije i Jugoslavenskom leksikografskom zavodu »Miroslav Krleža« u čast, spomenimo da je smisao za dijalektiku stvarnosti i dijalektičko mišljenje koje raste na temelju takvih životnih uvjeta što su u izvjesnom smislu *genius loci Hrvatske* najbolje i najkreativnije izrazio upravo Krleža u svom opusu. Nije slučajno što je upravo malena Hrvatska odnjegovala književnika najviše evropske razine, a takve širine interesa i raznorodnosti poticaja i mislioca tako jasnog profila.

VIII. U tom kontekstu nije slučajno ni to što je pojam »GRANIČNA SREDINA« u evropskim relacijama najiscrpnije interpretirao i najbolje kulturološki definirao, koliko je meni poznato, jedan hrvatski znanstvenik, povjesničar umjetnosti Ljubo Karaman. Definiirajući tri pojma, tri fundamentalne kategorije za interpretaciju povijesti umjetnosti i kulturne baštine »hrvatskih krajeva« Karaman je uz *provincijalnu i periferijsku umjetnost* (prvi je pojam s negativnim, a drugi s pozitivnim predznakom) definirao i

pojam *granične* sredine, kao onog područja u kojemu se isprepliću utjecaji dvaju kulturnih krugova. Povezujući uvjete granične sredine s periferijskim položajem Hrvatske, naročito Dalmacije, u odnosu na najveća evropska kulturna središta Karaman je ukazao na šansu *slobode* u odabiru uzora i poticaja, koju takva sredina (u relativno nezavisnu položaju, ali u dometu dvaju ili više jačih kulturnih žarišta) nudi stvaraocima i u najsretnijim slučajevima omogućuje stvaranje originalnih sinteza. Kipar Radovan (XIII. st.), o kojemu je nedavno bio međunarodni simpozij u Trogiru, jedna je takva individualnost, Juraj Dalmatinac (XV. st.) druga, Nikola Firentinac treća itd.

IX. Zašto sve ovo spominjem? Da dokažem kako bi za ispravnu valorizaciju najvećih kreacija hrvatskih umjetnika i najznačajnijih djela naše kulturne baštine, bilo važnije uspostavljanje »međuregija«, definiranje *graničnih* sredina kao povijesnog realiteta, nego jasno odvojenih krugova. Jer u oštroj podjeli evropskih kulturnih sfera i strogoj regionalnoj »segregaciji«, hrvatska kulturna povijest je redovito zakinuta, a naši najznačajniji umjetnici i spomenici u takvim podjelama često »propadaju« između dva kulturna kruga, dvije regije, između dviju civilizacija. Kako ćemo obraditi Radovanovo djelo kao sintezu, ako na njegovoj glasovitoj luneti portala trogirske katedrale s prizorom Rođenja (1240) pejzažni dio s pastirima i kraljevima pripada poglavlju »bizantska umjetnost«, a središnji dio tog istog prizora s Bogorodicom u krevetu (umjesto na slami u pećini) najnaprednijoj humanističkoj struji zapadnoevropske »gotike«?

X. Jedna od najopasnijih zamki u regionalizaciji Evrope za jugoslavenske zemlje općenito, ali za Hrvatsku posebno, jest sintagma BALKANSKE ZEMLJE. U maketi Unescove Povijesti kulturnog i znanstvenog razvitka čovječanstva za srednjovjekovno razdoblje bilo je predloženo da se Evropa podijeli na sljedeće regije: sjeverna, zapadna, istočna, južna i balkanske zemlje. Izazvan iracionalnošću ove sheme (iako tradicijom posvećene!) i njenim vapijućim besmisлом s metodskoga stanovišta, nisam ni pokušao racionalno i akademski raspravljati, nego sam negirao ironično: svojim kolegama u međunarodnoj redakciji rekao sam da se s tom definicijom naših krajeva slažem samo molim da se dosljedno tomu Španjolska i Portugal nazovu pirinejske zemlje, a Italija apeninskom zemljom. Ali ako se ostale evropske regije definiraju neutralno geografski, a samo za nas je rezerviran naziv po graničnoj planini (na kojoj uz ljepote flore caruje divljač), onda već u nazivu vidim diskriminaciju i ne mogu pristati. Nakon beskrajnih diskusija u redakcijama usvojen je, za Unescovu Povijest, naziv *jugoistočna Evropa*, koji je neutralan i bez konotacija. Morao sam dokazivati da su »balkanske zemlje« kao povijesni realitet postojale samo u doba turske okupacije, kao »integracijske« snage i kako se uz to, tim nazivom izvrće odnos centra i periferije: na kulturu južnoslavenskih naroda Srba, Makedonaca i Hrvata gleda se kao na periferiju Bugarske. Taj naziv, također, ima izrazito negativnu kulturnopovijesnu konotaciju za zapadnoevropsku kulturnu javnost: kako možemo i početi razgovor o značenju dubrovačke renesanse, rapske romanike, zadarskog Sv. Donata ili zagrebačke katedrale ako smo smješteni u poglavlje balkanskih zemalja?

XI. Time dolazimo do najvažnijeg problema: povijesnog i suvremenog *ZNAČENJA REGIJA*. Tijekom čitavoga srednjeg vijeka regija je temeljni realitet životne i društvene zajednice, neusporedivo važniji od države ili nacije. Projiciranje suvremenog pojma nacija (temeljena na romantizmu XIX. stoljeća) u prošlost, pripada u grupu najtipičnijih i najčešćih metodskih grešaka u povijesnom istraživanju: projiciranje suvremenih stanovišta u doba kada su vladali sasvim drugačiji uvjeti i pojmovi. Međutim, kada je riječ o srednjem vijeku sve su dosad spomenute regionalne podjele artificijelne, nametnute i nasilne, jer izostavljaju temeljnu i najvažniju regiju: *MEDITERAN*.

Prije otkrića i kolonijalnih osvajanja Globusa, bilo je to zaista Medi-Teransko more ili Sredo-Zemno more (u središtu Zemlje, medium Terrae) — po tadašnjem poimanju Ploče koja pluta na Okeanu — more koje je bilo bazen najintenzivnijeg komuniciranja. Realitet "kulturnog jedinstva suprotnosti" Mediterana nužno bi se morao oživjeti u svakom povijesnom prikazu i priznati kao jedna od najvažnijih kulturnih regija, ako povijest, barem u okviru naših i tako ograničenih mogućnosti, gledamo iz nje same, a ne iz naše suvremene perspektive. Ako želimo da povijest pouči nas, a ne mi nju. Ali osim što je jedinstvo Mediterana i jadranskog bazena povijesni realitet, postoji i drugi razlog, što inzistiramo na njemu. U okviru mediteranske regije i spomenici prethistorije i antike na tlu Hrvatske dobivaju svoju pravu mjeru, a naročito se jasno profilira doprinos hrvatske kulture i umjetnosti u jadranskom bazenu. Činjenica da umjetnici iz Istre, Hrvatskog primorja i Dalmacije u srednjem vijeku i renesansi sudjeluju u oblikovanju umjetnosti Apeninskog poluotoka (Bari, Ancona, Urbino, Rim, Venecija...), a da nizu vrhunskih ostvarenja na hrvatskoj obali Jadrana (Sv. Donat i ploče Sv. Nediljice u Zadru, Buvinove vratnice, Radovanov portal, Jurjeva šibenska katedrala, Nikolina i Andrijina trogirski kapela, Dubrovnik i dubrovački ljetnikovci) nema adekvatnih na talijanskoj strani jedini je ozbiljni argument i uvjerljiva komparativna metoda kojom se može revalorizirati dosad u evropskoj povijesti zapostavljena hrvatska kulturna i umjetnička baština. Biti dobar, makar i najbolji na Balkanu, po sudu (ili predrasudi) prosječnog evropskog intelektualca, ipak je minorna vrijednost. Naprotiv, izdržati konkurenciju Italije, koja je u mnogo čemu tradicionalno normativna za valorizaciju umjetnosti i kulture, znači biti priznat po vrhunskim međunarodnim kriterijima i mjerilima.

B. PROBLEMI PERIODIZACIJE

Problemi periodizacije mnogo su složeniji, a temeljita analiza i argumentacija zahtijevale bi opseg studije koju nam ne dopušta ova prigoda, ali ću ipak zbog važnosti iznijeti samo nekoliko teza.

Pristupimo li problemu periodizacije evropske kulturne povijesti iz životnog sadržaja pojedinog razdoblja i smisla promjena koje nas navode da razlikujemo jednu epohu od druge, spoznat ćemo da se struktura života i stila najadekvatnije poklapaju prihvatimo li sljedeću periodizaciju posljednjih dvaju milenija: antika (I—III. st.), kasna antika i rani bizant (IV—VI.), predromanika (VII—X. st.), romanika (XI—XII.), gotika (XIII—XIV.), renesansa (XV—XVI.), barok (XVII—XVIII.) i moderna i suvremena (XIX—XX.).

Ova se kulturna razdoblja i stilske epohe mogu povezivati u veće cjeline, ali tako da se zbrajaju pojedini entiteti, a nipošto tako da se cijepaju pojedina homogena razdoblja. Moguće je, dakle, u kontinuitetu razmatrati kulturni i umjetnički razvoj od VII. do XII. st. ili od XIII. do XVI. stoljeća, ali je apsurdno i nasilno prekidati kontinuitet predromanike između IX. i X. stoljeća, organički prijelaz humanizma XIII. u XIV. stoljeće ili razvoj rane renesanse XV. st. u klasičnu i visoku renesansu XVI. stoljeća. A upravo jedan takav nasilni "rez" prihvaćen je u novom izdanju Unescove svjetske Povijesti znanosti i kulture čovječanstva. Četvrti svezak obuhvaća razdoblje od velike seobe naroda do Kolumbova otkrića Amerike, od 600. do 1492. godine. Ne upuštajući se ni u kritiku formalističkog kriterija i europocentričkog pretjerivanja "otkrića", ni u argumentaciju zašto bi novo razdoblje moralo početi upoznavanjem i osvajanjem Novoga svijeta, konstatirajmo da kako ne odgovara spoznajnim, ekonomskim ili socijalnim kriterijima, tako je ta podjela neprikladna i za kulturnu povijest i umjetnički razvoj. Jednako kako se polovica Leonardova opusa nalazi u ovoj knjizi, a druga polovica nasilno

prebacuje u drugu, tako se klimaks renesansne kulture u Hrvatskoj reže popola i od njega ne ostaje ništa: razvoj tijekom čitavog XV. stoljeća nema svoj logični završetak, a ni kulminacija oko 1520. nema svoj razlog i opravdanje. Ali to podjednako vrijedi i za reformaciju koja je posljednji izdanak renesanse (a ne početak nekog novog razdoblja), dok je, naprotiv, protivreformacija, kao i razdoblje manirizma moguće podjednako tumačiti kao epilog prošlog ili prolog novoga doba. Moguće je, dakle, prijelom dviju epoha (i dviju knjiga) povijesno opravdano, logično i "bezbolno" tražiti oko 1540. ili 1560. ili 1580. ili 1600, ali nipošto oko 1500. Na žalost, sve polemike koje sam vodio u redakciji, sve kritičke analize i iscrpne interpretacije, koje sam pismeno dostavljao redakciji toga sveska kao i generalnoj redakciji, ostale su bez odjeka. A taj "mali" pomak datuma od 1520. godine (kao najraniji mogući, povijesno utemeljen, vrhunac klasične renesanse i reformacije) na formalistički odabranu simboličku 1492. godinu znači da ni ovom prilikom nećemo moći adekvatno prikazati renesansu u Hrvatskoj (s korijenima u jednoj a krošnjom u drugoj knjizi), iako je to jedno od onih malobrojnih razdoblja u kojima naša umjetnost ne predstavlja samo odraz evropske, nego i ostvaruje djela koja pripadaju svakoj ozbiljnijoj evropskoj antologiji stvaralaštva. Temeljni razlog za ovu napomenu je metodski: primjer dokazuje ne samo da je formalni kriterij u periodizaciji poguban za organsku interpretaciju povijesnog života i umjetničkog stvaralaštva, nego i to da periodizacija nije formalno pitanje, proizvoljnog odabira ili "gentlemenskog dogovora", nego da zadire u strukturu djela.

C. ZAŠTO UPORNO ODBIJAMO »ULAZAK U EVROPU« I AFIRMACIJU U SVIJETU

Prokomentirao bih i dopunio nekim argumentima misao koju sam više puta i na više razina spomenuo u svezi s *Enciklopedijom Jugoslavije*. Što je temeljna funkcija svake enciklopedije? Enciklopedije su u stvari ono što se u srednjem vijeku zvalo *summa*, zbir sveg znanja na jednom mjestu, s ciljem da o njemu informiraju i da ga interpretiraju za sve koji su za to zainteresirani. Poznato je, na primjer, da je takva *summa* sveg znanja o čovjeku, u doba gotičkog humanizma, uza standardni biblijski i teološki program, bila iskazana skulpturama i reljefima u ikonografskom programu na pročeljima katedrala u famozna tri kruga: čovjekov stvarni život (četiri elementa, četiri godišnja doba i radovi kroz dvanaest mjeseci), čovjekov moralni život (vrline i mane), čovjekov intelektualni život (*septem artes liberales*). Ali kad je riječ o enciklopediji, komunikacijska funkcija je dvovrsna: jedno smo *mi* (sve što trebamo i možemo znati o sebi), a drugo svi *ostali* (koji žele ili bi trebali doznati nešto o nama). Ističem ovu distinkciju uz općepoznatu istinu da recimo *Enciclopedia italiana*, *Encyclopaedia Britannica*, *Larousse* itd., sve te velike enciklopedije služe manjim dijelom Talijanima, Englezima ili Francuzima koji ih objavljuju, a maksimalno ih koriste svi ostali narodi koji o Italiji, Engleskoj ili Francuskoj žele nešto doznati. Enciklopedije su u prvom redu izvori znanja i spoznaja o sredini ili narodu koji ih objavljuje.

Međutim, između stranog korisnika i *naših* enciklopedijskih izdanja ispriječila se *jezična barijera*. Naše su edicije općenito najčešće balast ili »mrtvi kapitali« stranih biblioteka. Upravo naša »lingua barbara«, kako bi ljubazno rekli naši susjedi, uzrokom je da su hrvatski leksikoni i enciklopedije neupotrebljivi u inozemstvu. Funkciju koju vrši svako strano leksikografsko izdanje — jer je pisano na »svjetskom jeziku«, odnosno na jezicima koje zna svaki intelektualac, bez obzira na struku (a jedan od tih jezika je obično materinski) francuskom, engleskom, talijanskom, njemačkom — tu primarnu funkciju ne vrše hrvatski i jugoslavenski leksikoni i enciklopedije.

Što to znači? To znači da bi omjer enciklopedijskih izdanja JLZ na hrvatskom i stranim jezicima morao biti specifičan, sasvim drugačiji no što je to potrebno kod velikih evropskih naroda. Smatram da bi na jedno izdanje koje objavljujemo na hrvatskom, koje dakle pišemo »za sebe«, trebale doći barem dvije ili tri edicije na stranim jezicima, za »vanjske« korisnike.

Kad sam postavio tezu da je potreban obrat u leksikografskom radu u nas, mislio sam da je u prvom redu potrebno nadoknaditi vremenom nastalu katastrofalnu disproporciju između onoga što je nužno potrebno i onoga što se radi. Pri tome mislim na dosadašnju praksu da se sve enciklopedije JLZ objavljuju na svim jezicima i pismima »naroda i narodnosti« Jugoslavije, što je po mom sudu *leksikografski Obrovac*.

Bio je to obol političkoj demagogiji i po mom sudu katastrofalniji od svih ostalih političkih i sadržajnih promašaja. Obol jednoj promašenoj političkoj doktrini. Ustvari vladajuća partija demagoški se dodvoravala svim tim narodima i narodnostima, bez ikakvog ozbiljnijeg kulturnog i znanstvenog efekta, a sredstva zajednice jugoslavenskih naroda trošila su se krajnje neracionalno. Smatram da je to bio svojevrsni »luksuz«, koji si mi, kao siromašna zemlja, nismo mogli dopustiti. Objavljeni su deseci tisuća knjiga iste enciklopedije, iako je evidentno da su oni koji su *dorasli do služenja enciklopedijom* (Jugoslavije, na primjer) i koji su se zaista njome koristili mogli su se služiti jednom enciklopedijom za početak a potom su se mogle izdavati druge jezične i pismene verzije, tek nakon što bismo izvršili svoju kulturnu i znanstvenu obavezu prema narodima Jugoslavije u svijetu. Neusporedivo je hitnije i kulturno povijesno važnije bilo, npr. objaviti na engleskom prve teze o makedonskom narodu, o povijesti i kulturi Makedonaca kako je mi danas shvaćamo i o njihovoj autonomiji i afirmaciji u SFRJ, nego objaviti Enciklopediju Jugoslavije na makedonskom. Nitko ne smatra da nije trebalo objaviti razne verzije iste enciklopedije, ali je pitanje redoslijeda. Po mojem sudu, nakon latiničke Enciklopedije Jugoslavije na hrvatskom ili srpskom (kako se tada to zvalo, ako se ne varam) ista enciklopedija na engleskom jeziku trebala je imati prioritet nad svima ostalim. Zatim se mogla objaviti slijedeća verzija ćirilicom, pa enciklopedija na francuskom, zatim na makedonskom, pa na njemačkom itd.

Moj je konkretni prijedlog da danas, nakon toliko propuštenih desetljeća (i neracionalno utrošenih sredstava) prije svega prevedemo i objavimo na engleskom (kao internacionalnom jeziku našega doba) LIKOVNU ENCIKLOPEDIJU JUGOSLAVIJE. Posao je dovršen, nema većih problema redakcije s obzirom da nisu osjetljive političke i nacionalne teme, a pozitivna kulturna uloga LEJ-a — da je objavljena na nekom svjetskom jeziku — bila bi neprocjenjiva.

Treba, naime, znati da likovna enciklopedija u nas ima posebnu funkciju, neusporedivo značajniju nego u drugim zemljama Evrope. Može se reći da kod nas leksikografija na području likovne kulture nastupa, povijesno gledano, u »inverznom« smislu u odnosu na druge razvijene evropske narode. Na primjer: tijekom gotovo dvjesto godina objavljene su tisuće monografija o Chartresu, na čitavom svijetu (od Japana do Brazila), gotovo na svim jezicima svijeta, jednako kao i o Louvreu, Sikstini ili stotinama poznatijih spomenika u Italiji, Austriji, Njemačkoj itd. Obično se tek iza stotinjak monografija o spomenicima i desetak sinteza o povijesti umjetnosti dotične zemlje spoznaje i teze sabiru u leksikone i enciklopedije. Kod nas je obratno. O najvećem broju naših spomenika, pa i najznačajnijih, evropskog značenja, nema ni jedne monografije, a o sintezama da i ne govorimo. U razvijenijih naroda većina tih zadataka ne samo da je izvršena, nego je pretežno obavljena još u XIX. stoljeću (a ne treba zaboraviti da je tada Hrvatska još graničila s Turskom, a niz južnoslavenskih naroda je bilo još pod njima).

Kad govorimo o hrvatskoj likovnoj baštini, treba znati da su često neki spomenici uopće objavljeni po prvi put tek u enciklopediji, kao što su i leksikografski članci prve objavljene sinteze o nizu tema i problema, o grupama spomenika, o stilskim razdobljima, umjetnicima itd. Likovna enciklopedija Jugoslavije prethodi monografijama i zato je treba objaviti na engleskom, ako želimo da naša umjetnička baština postane svojina svijeta.

Sve ovo govorim kao povjesničar umjetnosti i kulture, ali nisam na to potaknut teorijskim razmatranjem, nego dugogodišnjom praksom znanstvenika. Kad god dođem u neku veliku evropsku ili američku biblioteku (nacionalnu, sveučilišnu, institutsku) prvo pregledam što imaju, odnosno što uopće mogu doznati o nama. I uvijek je ista slika: kao što »ne postojimo« u stranim knjigama, kako sam upravo dokazao tako »ne postojimo« niti u bibliotekama. Tako dugo dok svatko tko želi u svjetskim bibliotekama nešto doznati ili citirati na nekom svjetskom jeziku o Jugoslaviji, Hrvatskoj i posebno o našoj kulturnoj baštini, mora posegnuti za britanskom, talijanskom, francuskom ili njemačkom enciklopedijom — jer ništa naše u njima ne postoji — smatrat ću da smo u leksikografiji desetljećima neodgovorno koristili ogromna sredstva svih naroda što žive na ovom tlu (iako smo mnogo toga radili u njihovo ime), a posebno Hrvatske, kako sam već dokazao. Sve naše iluzije o »putu u Evropu« iz te vizure čiste su tlapnje. U Evropu se ne putuje samo po materijalna dobra, u Evropi trebamo biti prihvaćeni kao kulturna nacija. A jedan od najefikasnijih i najbržih putova je predstavljanje likovnom enciklopedijom, jer je taj rad već objavljen i djelo dovršeno. Ponovit ću da je u Evropi hrvatska i jugoslavenska likovna baština i suvremena umjetnost zastupljena otprilike kao eskimska, a smatram da se s time ipak ne bismo smjeli pomiriti.

Da li je potrebno ikome pismeno dokazivati da činjenica da je taj pothvat — Likovna enciklopedija Jugoslavije — iniciran, razvijen i realiziran u Hrvatskoj, u Zagrebu a ne nigdje drugdje (niti je mogao biti ostvaren igdje drugdje) u Jugoslaviji, znači da osim onih članaka koji su posvećeni hrvatskoj baštini, hrvatskim umjetnicima i spomenicima, *enciklopedija u cjelini prezentira razinu hrvatske kulture i znanosti*.

Svakako da bi se u engleskoj verziji smanjio volumen, a mogle bi se reducirati sasvim minorne pojave, ali to je za iskusnu zagrebačku redakciju i eksperte koje ona okuplja jednostavan i brz zahvat.

Možemo se još čitav idući milenij žaliti što nismo zastupljeni u stranim knjigama i enciklopedijama, ali ništa se neće promijeniti ako ne spoznamo *kako se pišu* enciklopedije i ne interveniramo odlučno u taj proces.

Kako se sastavljaju nove enciklopedije u čitavom svijetu? Redakcija uzme sve postojeće i prethodne enciklopedije i sastavi novu! Prema tome, ako autori stranih enciklopedija, kao i povijesnih pregleda, kulturnih sinteza itd., nemaju ništa o Hrvatskoj ili Jugoslaviji u *našim* enciklopedijama, nego mogu birati samo između talijanskih, njemačkih ili francuskih — čemu se čudimo? Dakako da će se i dalje Dalmacija tumačiti kao *talijanska* pokrajina, da će hrvatski umjetnici biti poznati pod *talijanskim* imenima, a da hrvatske kulture i umjetnosti uopće neće biti. Investicija u enciklopedije na stranim jezicima je najekonomičnije korištenje »dinara za kulturu« i stoga bi ovaj projekt morao postati prioritetni zadatak leksikografskog zavoda.

Kulturno-povijesni zadatak da se kulturna baština Hrvatske i Jugoslavije predstavi Evropi i svijetu — nakon što je Enciklopedija dovršena — toliko je značajan, da se može smatrati jednim od najznačajnijih doprinosa našem ugledu u svijetu i prisutnosti među kulturnim zemljama. *Nije potrebno prodati ni jedan svezak*: čitavu nakladu na engleskom jeziku mogli bismo besplatno podijeliti svim tijelima UN i UNESCO-a, nacionalnim i

sveučilišnim bibliotekama svijeta, bibliotekama značajnijih instituta i institucija, velikim svjetskim redakcijama dnevnika i tjednika itd. Engleska verzija bilo koje enciklopedije JLZ bit će sigurno neusporedivo »ekonomičnija« i »rentabilnija« — u kulturno-povijesnom smislu — od svih ostalih zajedno, iako je ne bismo prodavali nego poklanjali. Oslobođanjem sredstava od velikih, a promašenih investicija, moći će se realizirati prioritetni zadaci objavljivanja pojedinih enciklopedija na stranim jezicima. Poslije likovne najvažnije bi bilo objaviti na engleskom sažetu Enciklopediju Jugoslavije a posebno Hrvatske. Redakcijski bi zahvat pri tom »prevođenju« trebao biti prije svega u jednostavnom odabiru najnužnijih članaka, a potom u njihovu ažuriranju ili reinterpretaciji u duhu povijesnih promjena koje su uslijedile.

To su prioriteta ako gledamo iz perspektive naših kulturno-povijesnih interesa. Čuli smo da bi inozemstvo bilo zainteresirano i za Filmsku enciklopediju JLZ, zbog njezine pouzdanosti, obujma i specifičnosti.

Želio bih da se moje kritičke primjedbe ne shvate jednostrano kao kritika rada stručnih tijela JLZ, nego kao kritika političkih smjernica koje su im bile nametnute. Kad govorimo o stručnom radu naših kolega u JLZ povodom ove značajne godišnjice, mislim da je njihova najveća greška — u *podcjenjivanju* svoga rada. Smatram da naši kolege, koji su radili i obavili taj ogromni enciklopedistički pothvat *nisu dovoljno svjesni kakva je enormna kulturno-povijesna vrijednost njihova ostvarenja*. Samo tako se moglo dogoditi da je sve to blago svršilo u jugoslavenskim i hrvatskim bibliotekama, umjesto da su našom kulturnom i znanstvenom baštinom obogatili svjetsku baštinu!

Pokušao sam upozoriti na neke probleme koje možemo uočiti u dosadašnjoj praksi naše enciklopedistike i predložiti neka rješenja koja bi, po mom sudu, mogla unaprijediti buduću djelatnost Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža«, ma kako se on u budućnosti zvao.

PROBLEMS OF PERIODIZATION AND REGIONALIZATION IN THE INTERPRETATION OF CROATIAN LANDS IN ENCYCLOPAEDIAS

SUMMARY. Basing his paper on the UNESCO History of the Cultural and Scientific Development of Mankind the author considers the important problem of regionalization in Europe for the lands that now make up Yugoslavia, more especially Croatia. Croatia, lying as it does at a historical intersection of four cultural spheres: East (Byzantium) — West (through Italy) — North/Central Europe (via Austria) — South (the Mediterranean) — has the specific cultural heritage of a "border region" (Lj. Karaman) and is for this reason often given inadequate treatment in encyclopaedias.

Especially misleading is the inclusion of Croatia in the Balkans (a notion that had historical meaning only in times of Turkish occupation). In the opinion of the author the most adequate terminology is that of neutral geographical representation such as: *South-East Europe* and *Central Europe*. In historical surveys, even those by highly reputable writers and in entries found in the best known encyclopaedias, Yugoslavia, and especially Croatia, are not only inadequately presented where they appear, but often do not appear at all.

In the "cultural map of Europe" Croatia does not exist, her culture is relegated to that of the Eskimo, her towns which were intense cultural foci as part of European culture, do not exist. She is most often subsumed under the four regions already mentioned instead of her specific culture being explained by reference to them.

For any study of Croatian mediaeval art (7—19 c) it is important to insist on recognition of what was Croatia's most important cultural and historical centre — *the Mediterranean* — within which her cultural heritage can most adequately be evaluated.

The author is critical of the general neglect of the Mediterranean in mediaeval European history and the preference for other regional divisions, most often projections of contemporary political divisions.

The most fateful of these has been the division between *East* and *West* since what we have here is an uncritical transference of a political and militaristic model of the second half of the twentieth century into the past, and its application to culture and art. It is unacceptable from the methodological point of view and from that of humanistic universality. It is also indefensible from the historical point of view that science and art are always complex and international. The author foresees that, even after the destruction of the Berlin wall, the "wall" East — West will last

for a long time as an ideological barrier in human consciousness... He refers to the historical role of the French encyclopaedia of the eighteenth century and the intention then to do away with feudal authority (theology, the church, the clergy and the nobility) and to promote the ideal of the Third Order (science, human creativity, work, technical advance, craft productivity, trade, commerce, urban life...) and asserts that our encyclopaedias should have a well-defined humanistic, scientific and progressive role (since we are concerned with an objective interpretation of Utopia). At this moment perhaps the most important object is to overcome the polarization and doctrine of East and West.

He goes on to consider the hundreds of books produced by the Lexicographic Institute and the printing of the same material in two alphabets and in six(!) different languages of the nations and nationalities that live on the territory of Yugoslavia. He terms this a "failed investment", condemning it as demagogic political thinking (basing itself on the spurious equality of even the smallest groups) the declared aim being the exchange of information leading to closer understanding (an aim which has quite obviously failed). At the same time this same Institute does not even approach fulfilment of its historical mission, and its primary duty in this historic moment of the Yugoslav nations, which should be to present the cultural heritage of the Yugoslav nations "to Europe and to the world". He proposes that the next edition of the Institute should be an *Encyclopaedia of Art in Yugoslavia* and that this should be *translated into English*. Ignorance of our cultural heritage, and its usurpation by neighbouring countries (Italy, Austria, Hungary) is a result of the fact that in university and national libraries and those of scholarly institutions and in the big publishing houses etc. there are no Yugoslav encyclopaedias (since those in our language are unusable). Thus authors wishing to write about us must necessarily make use of other encyclopaedias, written in one of the world languages. This means that our past and our culture and scholarship must be inadequately presented and out of date since foreign authors cannot know about our contemporary cultural life, new discoveries and modern interpretations (also because of the *language barrier*). The *Likovna enciklopedija Jugoslavije (The Encyclopaedia of Art in Yugoslavia)* could, with a few quickly and easily made shortenings, be translated and published in English, and then the next priority — with rather more reductions and adjustments — should be the publication of an *Encyclopaedia of Yugoslavia in English*. The continued publication of encyclopaedias for the home market instead for the foreign — where we should *present* books to the most famous libraries and to individual scholars — the author considers a non-functional spending of money and talent, indeed as a luxury taking into account the prime cultural role that the Institute should play at this historic moment.